ज्ञानोन्मेष

e-ISSN : XXXX XXXX
Volume-2, Issue-2 : April-June, 2021

ઓનલાઈન એજ્યુકેશનના લેખાજોખાં

રણછોડ શાહ
મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી, ભરૂચ એજ્યુકેશન સોસાયટી, ભરૂચ.

Received : 05-05-2021 **Published Online : June-2021** **Accepted : 02-06-2021**

કોવિડ-૧૯ના અચાનક આક્રમણ અને ત્યારબાદ સંક્રમણે વિશ્વની સમાજવ્યવસ્થાને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખી છે. રોજબરોજના જીવનવ્યવહાર, કામકાજ અને સંબંધોમાં અકલ્પનીય આંચકો-ફેરફાર આવી ગયો. માનવજીવનમાં ધરતીકંપ આવી ગયો. માણસોને આ બાબતે સહેજ પણ વિચારણા કરવાનો સમય કે તક જ ન મળ્યાં. લોકડાઉને માનવીને તમામ ક્ષેત્રે 'રૂક જાવ'નો આદેશ આપી દીધો. પુખ્તો અને વયસ્કો તો કદાચ આ ધક્કાને સહન કરી શકે, પરંતુ શાળાનાં ભૂલકાંઓ અને વિદ્યાર્થીઓ માટે આ આંચકો સમજ બહારનો હતો. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ તાત્કાલિક અસરથી બંધ થઈ ગઈ. ઘર બહાર નીકળવા ઉપર પાબંદી આવી ગઈ. મિત્રો સાથે હળવા મળવાનું બંધ થઈ ગયું. પ્રવૃત્તિવિહીન પરિસ્થિતિમાં સમય કેવી રીતે પસાર કરવો તે એક વિકરાળ સમસ્યા શાળાનાં બાળકો માટે ઊભી થઈ ગઈ. શરૂઆતમાં બે-ત્રણ અઠવાડિયાં તો થોડુંક સારું લાગ્યું. ઘરકામની થોડીક પ્રવૃત્તિઓમાં મદદરૂપ બન્યાં. ક્યારેક લાંબો સમય ફોન કરી મિત્રો અને સગાવહાલાંઓનો સંપર્ક કર્યો. ખૂબ લાંબી નિદ્રા માણી. ટી.વી. સાથે લાંબા સમય સુધી સંગ કર્યો. પરંતુ ધીમે-ધીમે સમય આગળ વધતાં અકળામણ અનુભવાવા લાગી. આ સંજોગોમાં 'ઑનલાઈન એજ્યુકેશન'ની શરૂઆત થઈ.

વર્ગખંડના શિક્ષણમાંથી ઑનલાઈનના શિક્ષણ ઉપર જવાની વચ્ચે કોઈ સમયગાળો નહોતો. બાળકો થોડા કે વધુ સમય માટે વ્યસ્ત રહે તે માટે આ રસ્તો પસંદ કરવો પડ્યો. આ તબક્કે શિક્ષકો આ પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપવા માટે સક્ષમ નહોતા. જેને જેટલું અને જેવું આવડે તેવું શીખવતા. ટેકનોલોજીના થોડાઘણા પણ જાણકાર શિક્ષકોને સહેલાઈથી ફાવટ આવી ગઈ. અન્ય શિક્ષકો દેખાદેખી અને પૂછપરછથી ઘરેથી ઑનલાઈન એજ્યુકેશન આપવા માંડ્યા. શિક્ષકોની આવડત બાબતે થોડીક કચાશ હોઈ શકે પરંતુ તેમની નિષ્ઠા બાબતે સહેજ પણ શંકા નહોતી. ભૂલ અને પ્રયત્ન (Trial and Error) દ્વારા શિક્ષણકાર્ય કરતા હતા. એકાદ બે માસમાં મોટાભાગનાને હથોટી આવી ગઈ. આ તબક્કે વાલીઓ પણ આ પ્રકારના શિક્ષણથી અજાણ હતા. શાળાઓએ મોબાઈલ શાળામાં લાવવા ઉપર પ્રતિબંધ મૂક્યો હતો. તેથી વાલીઓ ગભરાતાં ગભરાતાં બાળકોને મોબાઈલ નિશ્ચિત સમય માટે આપતા હતા. વાલીઓ પણ મોબાઈલનો ઉપયોગ શૈક્ષણિક કાર્ય માટે થઈ શકે તે બાબતે અજાણ હતા. અનેક પ્રકારની સમસ્યાઓ અને મૂંઝવણો હતી. ક્યારેક બે બાળકો વચ્ચે એક જ મોબાઈલ હોય તેવી સ્થિતિ હતી. શિક્ષકો અને વાલીઓ એકબીજા સાથે વિચારવિમર્શ કરી શૈક્ષણિક કાર્ય આગળ વધારતા હતા. લગભગ જૂન-૨૦૨૦નો અંત આવતાં સુધીમાં વાલીઓ અને શિક્ષકો આ રીતે શિક્ષણ લેવા-આપવાનું જરૂરિયાત પૂરતું શીખી ગયા.

સ્વાભાવિક રીતે જ જીવનમાં એક પ્રશ્નનો ઉકેલ આવે ત્યાં સુધીમાં બીજી સમસ્યા ઊભી ન થાય તેવું ભાગ્યે જ બને. હવે કેટલાક વાલીઓને એમ લાગ્યું કે શાળાઓ ફી ઉઘરાવવા માટે ઓનલાઈન શિક્ષણ આપવાનો દેખાડો કરી રહી છે. તો કેટલાક શાળા સંચાલકોને એમ લાગ્યું અને લાગે છે કે વાલીઓએ ફી ન ભરવી પડે માટે ઑનલાઈન શિક્ષણનો વિરોધ કરી રહ્યા છે. બંને પક્ષો પોતપોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણેની

દલીલો કરવા માંડ્યા. તટસ્થતાપૂર્વક ઑનલાઈન એજ્યુકેશન અંગેની ચર્ચાએ સ્થાન જ ન લીધું. સૌએ સમજી અને સ્વીકારી લેવાની હકીકત એ છે કે વર્ગખંડના સીધા શિક્ષણનું સ્થાન ઑનલાઈન એજ્યુકેશન લઈ શકે જ નહીં. શિક્ષણ તો પ્રત્યાયનનો વિષય છે. તેની સાથે લાગણી, સંવેદના, આંખોનું મિલન, હાવભાવ, વર્ગખંડનું વાતાવરણ, શાળાનું ભાવાવરણ તથા બીજી અનેક સજીવ અને નિર્જીવ હકીકતો અને બનાવો જોડાયેલ હોવાથી પ્રત્યક્ષ શિક્ષણનું મહત્ત્વ આગવું છે. પરોક્ષ શિક્ષણમાં આવી અનેક બાબતોનો છેદ ઊડી જાય છે. પરંતુ વર્તમાન સંજોગોમાં પ્રત્યક્ષ શિક્ષણની પરિસ્થિતિ નજીકના ભવિષ્યમાં શક્ય દેખાતી નથી. એટલું જ નહીં, ટૂંક સમયમાં બાળકો શાળામાં આવી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકશે તેવી પરિસ્થિતિ નજરે પડતી નથી. આ સંજોગોમાં ઑનલાઈન એજ્યુકેશન એક જ વિકલ્પ છે ત્યારે આપણે તેને ઉત્તમોત્તમ બનાવીએ તેમાં જ બાળકોનું શ્રેય છે. વિદ્યાર્થીઓને કાર્ય વિનાના રાખવાથી અકલ્પનીય હોય તેવાં દૂષણોનો તેઓ ભોગ બની શકે. આળસુ મગજ તો શેતાનનું કારખાનું છે.

વર્તમાન સમયમાં નીચેના જેવા પ્રશ્નો ઑનલાઈન શિક્ષણ સંબંધે સમાજમાં ઊઠી રહ્યા છે:

(૦૧) ઑનલાઈન એજ્યુકેશન કઈ ઉંમરથી અને કયા ધોરણથી શરૂ કરવું જોઈએ ?

હાલમાં તમામ બાળકો ઘરે જ રહે છે. કોરોનાને કારણે તેમને સમાજમાં ભળવા ઉપર પાબંદી છે. સોસાયટી કે ફળિયામાં જઈ શકતાં નથી. આ સંજોગોમાં તમામ બાળકો માટે ઑનલાઈન એજ્યુકેશન હોવું જોઈએ. તેમની એકલતા દૂર કરવામાં આ પ્રકારની કામગીરી ખૂબ ઉપયોગી બનશે. તેઓ પાસે હાલ ઘરમાં કોઈ કામ નથી. આટલી નાની ઉંમરે કોઈ ખાસ શોખ વિકસિત થયો હોય તેવું બહુ જ ઓછા દાખલાઓમાં શક્ય બને. વર્તમાન સમયમાં મોટા ભાગે પ્રત્યેક ઘરમાં વધુમાં વધુ બે બાળકો છે. તેવા સંજોગોમાં થોડોઘણો સમય પણ ઑનલાઈન એજ્યુકેશન આપવાથી બાળકની નિષ્ક્રિયતા અને એકલતા દૂર થશે. તેમને કોઈના સાથની જરૂર છે, તેવા સંજોગોમાં થોડા સમય માટે પણ પ્રવૃત્તિમાં સાંકળવાં અત્યંત આવશ્યક છે. નિયમિત શાળાના સમયગાળામાં તેમની પાસે સમય પસાર કરવાના ઘણા રસ્તાઓ ખુલ્લા હતા. હાલમાં તે શક્ય નથી. અત્યારના કપરા સંજોગોમાં તો તેઓ કોઈ પણ નાનીમોટી પ્રવૃત્તિમાં વ્યસ્ત રહે તે માત્ર જરૂરી જ નહીં પરંતુ અત્યંત આવશ્યક છે. કદાચ ઑનલાઈન એજ્યુકેશનને તે નજરે જોવા પ્રયત્ન કરવો તેમાં શાણપણ છે.

(૦૨) જુદાં-જુદાં ધોરણો અને વયજૂથ પ્રમાણે ઑનલાઈન એજ્યુકેશન કેટલા સમયનું હોવું જોઈએ?

આ પ્રશ્ન તો એવો છે કે બાળકને શિક્ષણ ક્યારથી આપવું જોઈએ? કોઈ પણ પ્રકાર અને પદ્ધતિથી અપાતું શિક્ષણ તમામ બાળકોને આપવું જ જોઈએ. અલબત્ત, બાળકની ઉંમર અને ગ્રહણશક્તિને સીધો સંબંધ હોવાથી શિક્ષણના સમય બાબતે ઉંમરને ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. બાળકની વય અને કક્ષાને ધ્યાનમાં રાખીને નિર્ણય કરવો જોઈએ. અત્યારની વર્ગખંડની શિક્ષણવ્યવસ્થામાં બાલમંદિરનો સમય લગભગ ત્રણ કલાકનો અને ધોરણ-૧ થી ૧૨ નો સમય પાંચ થી છ કલાકનો છે. પરંતુ ઑનલાઈન એજ્યુકેશનમાં આટલો લાંબો સમય રાખવો શક્ય નથી અને જરૂરી પણ નથી. વય અને કક્ષાને ધ્યાનમાં રાખીને વિષયવસ્તુ (Content), પદ્ધતિ (Methods) અને શૈક્ષણિક સાધન (Teaching Aids) અંગે વિચારવું જોઈએ. વળી આ ત્રણેય બાબતો પણ સમયે-સમયે અને સ્થળે-સ્થળે બદલાતી રહી છે અને રહેશે. આ જ બાબત ઑનલાઈન શિક્ષણમાં લાગુ

પડે છે. હાલના સંજોગોમાં બાલમંદિરથી ધોરણ-૨ સુધીનાં બાળકો માટે લગભગ એક કલાક સુધીનું શિક્ષણ હોઈ શકે. આ કક્ષાએ શિક્ષણ માત્ર પ્રવૃત્તિના સ્વરૂપે જેટલું વધારે રાખી શકાય તેટલું રાખવું સારું. ધોરણ-૩ થી ૬ માટે એકથી દોઢ કલાક, ધોરણ-૭ અને ૮ માટે બે કલાક, ધોરણ-૯ અને ૧૦ માટે લગભગ ત્રણ કલાક અને ધોરણ-૧૧ અને ૧૨ માટે લગભગ ચાર કલાકનું શિક્ષણ રાખી શકાય. અલબત્ત, આ સમયમાં જરૂરિયાત પ્રમાણે વધારો-ઘટાડો કરી શકાય. વળી, શરૂઆતમાં ઓછો સમય રાખી ક્રમિક વધારો પણ થઈ શકે. અહીંયાં કોઈ પણ પ્રકારની કઠોરતા ચાલી શકશે નહીં. સુગમતા (Flexibility) રાખવી પડશે.

(૦૩) ઑનલાઈન એજ્યુકેશન શૈક્ષણિક દૃષ્ટિએ કેટલું અસરકારક છે ?

દૃશ્યશ્રાવ્ય પદ્ધતિ શિક્ષણની સૌથી અસરકારક પદ્ધતિ સમગ્ર વિશ્વમાં સાબિત થઈ ચૂકી છે. શિક્ષકો ઑનલાઈન એજ્યુકેશનમાં મહત્તમ આ પદ્ધતિનો જ ઉપયોગ કરે છે, કદાચ કરવો પડે છે. તેઓ ગૂગલ મારફત માહિતી મેળવી વિદ્યાર્થીઓને શક્ય તેટલી રસપ્રદ અને અસરકારક રીતે પહોંચાડે છે. ગ્રાફ તથા અન્ય આકૃતિઓ બતાવવાનું અને બનાવવાનું સરળ બને છે. વિદ્યાર્થીઓ જોઈ અને સાંભળી શકે છે. હાલમાં આપણા સારસ્વતો નવીન પદ્ધતિઓ શોધી-શોધીને પોતાના શિક્ષણને વધુ ને વધુ અસરકારક અને રસપ્રદ બનાવવા અત્યંત પ્રવૃત્તિશીલ છે. વળી, હાલમાં શિક્ષકો પાસે સમયની પણ અનુકૂળતા છે, ઉત્સાહ છે, નૂતન કામગીરીના પડકારોને પહોંચી વળવાની ધગશ છે. તેથી ઑનલાઈન એજ્યુકેશન અત્યંત અસરકારક બની રહ્યું છે. આત્યંતિક લાગે તો પણ કહેવું જોઈએ કે શિક્ષણના કેટલાક મુદ્દાઓમાં તો વર્ગખંડના શિક્ષણ કરતાં પણ વધુ અસરકારક પુરવાર થયું છે.

(૦૪) બાળકોના શરીર અને મગજ ઉપર ઑનલાઈન એજ્યુકેશનની કેવી અસર થાય છે ?

કોરોનાને કારણે જીવનવ્યવહાર અને પદ્ધતિ બંને બદલાઈ ગયાં છે. બાળકો માટે આ નવીન પદ્ધતિ દ્વારા શિક્ષણ અપાતું હોવાથી તેઓ પ્રાપ્ત કરવા પ્રોત્સાહિત થયાં છે. બાળકોને હંમેશા નવું-નવું વિશેષ ગમતું હોય છે. તેમના શરીર અને વયને સાંકળીને જોવામાં આવે તો શિક્ષણનો અભ્યાસક્રમ તો નિયમિત શિક્ષણવાળો જ છે તેથી તેમના શરીર ઉપર કોઈ વિપરીત અસર પડવાનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી. મગજ તો જે નિયમિત શિક્ષણમાં વાપરવાનું હતું તે જ ઑનલાઈન એજ્યુકેશનમાં પણ છે. બાળકોને નૂતન પદ્ધતિ હોવાથી કદાચ વધારે રસ, આનંદ, જિજ્ઞાસા અને કુતૂહલ પોષાય છે. તે સંજોગોમાં ઑનલાઈન એજ્યુકેશન બાળકોના મગજ અને શરીર માટે વધારે અસરકારક પુરવાર થશે તેવું વર્તમાન પરિસ્થિતિ જોતાં લાગે છે.

(૫) ગુજરાતની બધી શાળાઓ માટે ઑનલાઈન એજ્યુકેશનનો સમય એક સાથે રાખવો જોઈએ ?

વર્ગખંડની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં ગુજરાતની તમામ શાળાઓમાં લગભગ એક સરખો જ સમય છે. જ્યાં બે પાળીમાં શાળાઓ ચલાવવાની ફરજ પડે છે ત્યાં સવાર અને બપોરની શાળા છે. પરંતુ શાળાનો સમય જે તે સ્થળની પરિસ્થિતિ ઉપર આધારિત હોય છે. આ સંજોગોમાં તમામ શાળાઓનો સમય સાથે રાખવામાં કશી હરકત હોય તેવું લાગતું નથી. પરંતુ સમય બાબતે ચુસ્તતા રાખવામાં કોઈ વિશેષ તર્ક પણ નજરે પડતો નથી. આ સંજોગોમાં ઑનલાઈન એજ્યુકેશન બાબતે શાળાઓને સમય બાબતે સ્વતંત્ર નિર્ણય કરવા દેવા માટેનું પગલું કદાચ વધારે હિતપૂર્વકનું રહેશે.

(૬) નાનાં બાળકો ઑનલાઈન એજ્યુકેશનની સાથે વીડિયોગેઈમની લતે ચડી જાય છે, એનો ઉપાય શું ?

અગાઉના સમયમાં મોબાઈલ વાપરવા ઉપર શાળામાં અને અન્ય ઑફિસોમાં પણ પ્રતિબંધ હતો.

e-ISSN : XXXX XXXX
Volume-2, Issue-2 : April-June, 2021

કારણ કે તેનો દૂરઉપયોગ થશે તેવી શંકા રહેતી. ધીમે-ધીમે ઑફિસમાં પણ મોબાઇલ લાવવા ઉપર અને તેના વોટસ્એપ ગ્રૂપ બનાવી ત્વરિત માહિતી પહોંચાડવામાં ઉપયોગ થવા લાગ્યો. શિક્ષણની અને અન્ય તમામ સંસ્થાઓમાં મોબાઇલનો ઉપયોગ અનિવાર્ય લાગતાં તેના ઉપરનો પ્રતિબંધ ઇચ્છા કે અનિચ્છાએ ઉઠાવી લેવો પડ્યો. આ પરિસ્થિતિમાં સૌ તેનો સદ્ઉપયોગ જ કરશે તેવી ધારણા અને વિશ્વાસ રાખવામાં આવે છે. કર્મચારીઓને વિશ્વાસમાં લઈ તેનો ઉપયોગ કરવા માટે સમજાવવા પડશે. ધીમે-ધીમે સૌ આ બાબતે સંમત થશે જ. બાળકો બાબતે પણ આવું જ બનશે. શરૂઆતમાં જે ભય સેવાયો છે તેવું કદાચ બને. પરંતુ મોબાઇલમાં ટેકનોલોજીની મદદથી વીડિયોગેઈમ દૂર કરી શકાય, તેને ડિલિટ કરી શકાય. બાળકોનું કાઉન્સિલિંગ કરી સમજાવી શકાય. પરંતુ આ કાલ્પનિક ભય રાખી શિક્ષણથી થતી પ્રગતિને રોકી રાખવી જોઈએ નહીં.

(૦૭) પ્રશ્નોત્તરી અને વાર્તાલાપને કેવો અવકાશ છે? ઑનલાઈન એજ્યુકેશનમાં તે છે ?

ઑનલાઈન એજ્યુકેશનમાં પ્રશ્નોતરી અને વાર્તાલાપને સંપૂર્ણ અવકાશ છે, કદાચ સામાન્ય શિક્ષણ પદ્ધતિ કરતાં વિશેષ છે. એક ઉદાહરણ દ્વારા આ બાબતે વધુ સ્પષ્ટ થઈએ. વર્ગખંડમાં કોઈ વિદ્યાર્થીએ પ્રશ્ન પૂછવો હોય તો તે વિચારે છે કે મારો પ્રશ્ન સાંભળી અન્ય વિદ્યાર્થીઓ હસી પડશે તો શું ? લઘુતાગ્રંથિ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓ તો પ્રશ્ન પૂછવાથી ડરતા હોય છે. ઑનલાઈન એજ્યુકેશનમાં તો પ્રશ્ન પૂછનાર વિદ્યાર્થી જે તે સમયે એકલો જ હોવાથી નિર્ભિક બનીને શિક્ષકને પ્રશ્ન પૂછી શકે છે. કારણકે અન્ય વિદ્યાર્થીઓ તેના તરફ કઈ દૃષ્ટિથી જુએ છે તે તરફ તેને લક્ષ્ય આપવાની જરૂર નથી. ઑનલાઈન પદ્ધતિમાં તો લઘુતાગ્રંથિ બહુ જ ઝડપથી દૂર થઈ જાય છે. વાર્તાલાપને ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં અવકાશ છે. અત્યારે જ્યાં ઑનલાઈન એજ્યુકેશન અપાય છે તેવી સંસ્થાઓના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષક વચ્ચે ઘણું વધારે પ્રત્યાયન થાય છે. વર્ગખંડમાં ઉપસ્થિત થતા અવાજ અને અવ્યવસ્થાના પ્રશ્નો ઑનલાઈન એજ્યુકેશનમાં ઉપસ્થિત જ થતા નથી. વિદ્યાર્થીઓમાં ઉપસ્થિત થતી શિસ્તની સમસ્યાનો ઑનલાઈન એજ્યુકેશનમાં સદતંર છેદ ઊડી જાય છે.

'કદાચ ઑનલાઈન એજ્યુકેશન નિયમિત વર્ગખંડના શિક્ષણ કરતાં વધારે અસરકારક પુરવાર થઈ શકે' - પરંતુ આવું વિધાન કરવું અત્યંત ઉતાવળિયું છે, તેને સંશોધનનો કોઈ સચોટ આધાર પણ નથી. બે-પાંચ વર્ષ પછી આ બાબતે નિર્ણય ઉપર આવી શકાય.

ઑનલાઈન એજ્યુકેશનની મર્યાદાઓ :

ઑનલાઈન એજ્યુકેશનમાં શિક્ષક અને શિષ્યનું પ્રત્યક્ષ મિલન શક્ય ન હોવાથી પ્રેમ, લાગણી, સન્માન, કરૂણા, દયા જેવા અનેક માનવીય ગુણોનો છેદ ઊડી જાય છે. શિક્ષકોની ખભા ઉપર અપાતી શાબાશી કે શિર ઉપર આશીર્વાદ આપતી મુદ્રા ક્યારેય ઑનલાઈનમાં પ્રાપ્ત થતી નથી. શિક્ષક તરફથી વિદ્યાર્થીઓનું માન-સન્માન વ્યક્ત કરવાની નજીવી તકો પ્રાપ્ત થાય છે. ક્યારેય ખોળામાં બેસાડી અપાતા શિક્ષણનું વહાલસભરનું દૃશ્ય નજરે પડશે નહીં. શિક્ષિકાની સાડીનો છેડો પકડી શાળામાં ફરતું ભૂલકું જોવા મળશે નહીં. મિત્રોની મિત્રતા અને વ્હાલ ભાવિ યુવાનોના જીવનમાંથી અદૃશ્ય થઈ જાય તેવો ભય છે. નાસ્તાના સમય દરમિયાન કરવામાં આવતા ઘરના વિવિધ સ્વાદોનો લ્હાવો ઑનલાઈન શિક્ષણને કારણે બાળકો પાસેથી ઝૂંટવાઈ જશે. ભવિષ્યના યુવાનો આ બધી તકોથી દૂર રહેતાં સામાજિક એકતા અને અખંડિતતા સમાજમાંથી ઘટતી જાય તેવું પણ જોવા મળે. બાળકો સમૂહજીવન નહીં શીખી શકે.